

16. Скрипченко О.В. Психічний розвиток учнів / О.В.Скрипченко . – К., 1974. – 104 с.
17. Усова А.В. Формирование у учащихся учебных умений / А.В.Усова, А.А.Бобров. – М.: Знание, 1987. – 80 с.
18. Эльконин Д.Б. Психологические вопросы формирования учебной деятельности в младшем школьном возрасте / Д.Б.Эльконин // Вопросы обучения и воспитания. – К.: 1961. – С. 12-14.

В статье дан анализ влияния обучения и психического развития на формирование общеучебных действий. Обучение рассматривается как целенаправленная деятельность, которая системно влияет на психическое развитие ребенка. Формирование общеучебных действий происходит в процессе обучения и зависит от многих факторов, которые влияют на их усвоение и закрепление. В статье проанализированы основные теоретические подходы, изучающие возникновение и закрепление общеучебных действий в онтогенезе. Дана классификация общеучебных действий, показано влияние развивающего обучения и уровня развития психических процессов на усвоение общеучебных действий. Дан анализ результатов экспериментального исследования общеучебных действий у детей.

The article analyzes the influence of the education and mental development on the formation of general educational actions. Education is considered to be a purposeful activity that systematically affects the mental development of the child. Formation of general educational actions takes place in the learning process and depends on many factors that affect their learning and practicing. The article analyzes the main theoretical approaches that study the emergence and consolidation of general educational actions during the ontogenesis. It is given the classification of general educational actions, shown the influence of developmental education and the level of mental processes' development on the learning of general educational actions. It is given the analysis of experimental research results of general educational actions among children.

Статтю подано до друку 15.11.2013.

© 2013 р.

Д. М. Співак (м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка проблеми. Глибинні трансформації в українському суспільстві вплинули не тільки на політико-економічний стан, але і на соціально-психологічні відносини в різних верствах населення. Особливо вони торкнулися моральної сфери як соціуму, так і окремої особистості. Відмова від старих радянських традицій та цінностей, відродження споконвічних ментальних цінностей нації вимагають побудови абсолютно нових критеріїв моральної вихованості. Для процесу навчання і виховання, враховуючи що навчання повинно бути особистісно орієнтованим, важливо знати структуру моралі, шляхи формування моральної свідомості та діяльності, особливості розвитку моралі на різних вікових етапах.

Мета. Висвітлити взаємозв'язок між навчанням і вихованням та моральним розвитком особистості. Показати шляхи розвитку моральної свідомості.

Одними із основних завдань навчання і виховання, як цілеспрямованого та організованого процесу по формуванню особистості, є оволодіння людиною правил та норм моральної поведінки, розвиток почуттів, формування моральних цінностей.

Моральний розвиток особистості стає ефективним в умовах особистісно-орієнтованого навчання, головним принципом якого є визнання, усвідомлення індивідуальності учня, її самоцінності, неповторності як людини з сукупністю психічних, культурологічних рис. Особистісно-зорієнтоване навчання повинно забезпечити розвиток та саморозвиток особистості, виходячи з виявлення її індивідуальних особливостей, як суб'єкта пізнання та діяльності.

Процес розвитку моральності особистості тривалий, діяльнісно детермінований, суспільно визначений, має свої термальні та індивідуальні особливості. Для кращого розуміння ролі навчання в становленні моральності особистості необхідно розглянути структуру моралі, яка являє собою взаємодію та взаємозалежність таких компонентів, як моральна свідомість та моральна діяльність.

Одним із основних компонентів в структурі моралі є моральна свідомість. Р.В. Павелків розглядає моральну свідомість як особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію відповідно до них власної поведінки. Моральна свідомість є культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливою складовою суспільного й індивідуального буття людини. Вона є одним з компонентів свідомості людини взагалі, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а іноді і розвитку у людини моральних принципів [9].

О.В.Бондаревська визначає, що моральна свідомість особистості – це процес відображення індивідуальною свідомістю морального аспекту суспільних подій та актів поведінки, в результаті яких здійснюється їх моральна оцінка, робиться вибір та регуляція діяльності й поведінки відповідно до інтересів суспільства, які виявляються у вимогах (нормах) суспільної моралі. Моральна свідомість складається з наступних компонентів : 1) нормативного, який містить моральні знання, моральні поняття, принципи, ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості; 2) оцінного, який полягає в оцінці і самооцінці; 3) регулятивного, до якого належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості [1].

За визначенням Д.І.Фельдштейна, моральна свідомість є відображенням в свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємовідносини людей, їх ставлення до суспільної справи, до суспільства [13].

Ж.Піаже, визначив мораль як повагу індивідуума до норм суспільного ладу. Моральне почуття у дітей виникає через взаємодію між їх мислинневими структурами, що розвиваються і соціальним досвідом, якого вони набувають. Розвиток морального почуття здійснюється за двома стадіями. На першій стадії, стадії морального реалізму, діти думають, що необхідно дотримуватись всіх правил, тому що це реальні, непорушні умови, а не абстрактні принципи. На цій стадії вони судять про моральність того чи іншого вчинку, виходячи з його наслідків і ще не здатні оцінювати наміри. Наступною є стадія морального релятивізму. На цій стадії діти розуміють, що правила створюються людьми на основі взаємної домовленості і що, при необхідності, їх можна змінити. Це призводить до усвідомлення того, що в світі не існує нічого абсолютно вірного або невірного і, що моральність вчинку залежить не від наслідків, а від намірів. Ж. Піаже також висунув припущення, що одні судження базуються на можливих наслідках вчинку (об'єктивні судження), інші ж – на

намірах і мотивах (суб'єктивні судження). Використовуючи основні положення теорії Ж.Піаже, американський дослідник А.К.Кей запропонував власне розуміння морального розвитку дітей:

1. Свідоме ставлення до закону формується у людини в процесі розвитку реальних соціальних стосунків.

2. Такі соціальні стосунки проявляються в двох основних формах: первинні відношення підлеглих дитини і незаперечної переваги дорослих поступово трансформуються в співпрацю. Стосунки починають будуватись на основі рівності чи справедливості.

3. Соціальні стосунки функціонально пов'язані із системою моральних суджень. Поки дитина підлегла і перевага дорослих незаперечна, моральні судження будуються виключно на авторитеті – тобто є об'єктивними і гетерономними (залежними від зовнішніх факторів). Коли ж в основі стосунків лежить взаємодія, моральні судження стають автономними і відображають внутрішні моральні принципи дитини.

4. На заключній стадії моральної поведінки судження і поведінка особистості базуються на визнанні прав і потреб усіх членів суспільства, де береться до уваги обставина, що склалася і відповідні ситуації, моральні принципи [16].

На думку Л.Колберга, розвиток моральної свідомості проходить три рівні – предконвенційний, конвенційний та постконвенційний. Предконвенційна мораль зорієнтована на прямі зовнішні наслідки, де провідну роль відіграють аверсивні (покарання) чи позитивні (нагорода) ефекти. Конвенційна детермінується інтерналізованими нормами та цінностями. Постконвенційна мораль орієнтується як на соціальне узгодження, так і на етичні принципи [15].

І.М.Бормотова, розглядаючи проблему розвитку моралі, виокремлює дві сторони моральної свідомості – суспільну та індивідуальну. З одного боку існує суспільна моральна свідомість, яка є вираженням найбільш типової моралі індивідів даного соціуму. Але суспільну свідомість не можна визначити як суму індивідуальних свідомостей, бо воно є відносно самостійною духовною системою, яка склалася в тому чи іншому соціальному середовищі, що включає в себе моральні ідеали, норми, погляди, поняття та теорії. З іншого боку моральна свідомість не може існувати поза індивідом. Моральна свідомість стає дієвим елементом соціального життя тоді, коли перетворюється на свідомість індивідуальну. Індивідуальна моральна свідомість виступає результатом інтеріоризації моральної свідомості даного суспільства, тобто є формою вираження соціуму. В дійсності суспільна та індивідуальна моральна свідомість розрізняється за об'ємом, формами, способами і часом існування, закономірностями формування [3].

Моральна свідомість тісно пов'язана з рівнем інтелекту. За результатами досліджень Г.Г.Бочкарьової, яка вивчала мотиви і поведінку неповнолітніх правопорушників, було доведено, що у 16-17 річних правопорушників рівень інтелекту та рівень інтересів знаходиться на рівні інтересів та інтелекту школярів IV-V класів [4].

Особливе місце в структурі моралі займають моральні цінності. Моральні цінності – це інтегральне утворення моральної свідомості, яке включає в себе моральні норми, оцінки, уявлення, поняття, принципи, ідеали, що тісно пов'язані з мотивами і потребами та забезпечує спрямованість свідомості особистості на досягнення вищих моральних цілей, які регулюють поведінку на основі добра і зла. В сучасній науковій думці існує чимало різноманітних теоретичних концепцій та підходів, які аналізують виникнення, розвиток та значення цінностей. Серед провідних теорій можна виділити наступні.

На думку М.Вебера, цінність – це норма, яка має певну значимість для соціального суб'єкта. Цінності здійснюють величезний вплив на характер культури суспільства, вказуючи шлях, по якому розвивається динаміка інтересів [6].

У.Томас та Ф.Знанецький визначають, що цінності, це будь-який предмет, який володіє змістом та значенням, що піддаються визначенню, для членів будь-якої соціальної групи [17].

Е.Фромм зазначає, що цінності необхідні для спрямованості вчинків і почуттів людини. На думку Е.Фромма, цінності можна розділити на усвідомлені людиною і дійсні, які можуть індивідом не усвідомлюватись. Загальноприйняті цінності, такі як любов, співчуття тощо, набули ознак ідеології і втрачають реальний вплив на мотивацію людини [14].

На думку К.Клакхона, цінність визначається як узагальнене уявлення про природу, місце людини в ній, відносини між людьми. Без цінностей, вважає К.Клакхон, існування суспільства було б неможливе, функціонування соціальної системи не могло б зберігати спрямованість на досягнення групових цілей ; у взаємодії з іншими індивіди не могли б отримати необхідних особистісних і емоційних відношень; не було б достатнього відчуття необхідної міри порядку і спільності цілей [7].

Т.Парсонс розуміє цінність як нормативний стандарт, який визначає бажану поведінку відносно її оточення. За теорією Т.Парсонса стандарт поділяється на: а) когнітивний стандарт, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість когнітивних суджень; б) ап्रेसивативний стандарт, при якому відбувається оцінка здатності об'єкта викликати афективну прив'язаність; в) моральний стандарт, за допомогою якого оцінюються наслідки окремої дії [7].

За С.Л.Рубінштейном, цінності – це значення для людини або групи людей предметів, об'єктів, явищ, що існують у світі. Цінності виконують певні функції: 1) виділення значущих предметів та явищ. Життєві цінності і потреби впливають на людину, детермінують її поведінку; 2) регуляція поведінки; 3) здатність людини до переоцінки цінностей протягом життя. Цей факт є закономірним результатом самої діалектики життя людини, перебудови її взаємостосунків зі світом і, перш за все, з іншими людьми [11].

На думку М.Й.Боришевського цінності можуть структуруватись за предметом або змістом об'єктів, на які вони спрямовані (наприклад, моральні, громадянські, світоглядні, етичні, естетичні, інтелектуальні цінності).

Моральні цінності проявляються як гуманні ідеали у міжлюдських стосунках. До таких цінностей можна віднести: доброту, справедливість, толерантність, щирість, сумлінність, власну гідність, відповідальність, принциповість. Громадянські цінності включають в себе правові цінності; патріотизм, який проявляється в любові до рідної землі, народу, держави; інтерес до історії рідного краю; належне ставлення до національної культури; національна свідомість та самосвідомість. Світоглядні цінності, допомагають людині виходити за межі своєї земної буденності і оцінювати себе, свої теперішні діяння, спосіб життя з позиції вічних цінностей. Почуття прекрасного, етична вихованість інтегруються поняттям естетичні цінності. Етичні цінності людини, це першооснова взаєморозуміння, доброго емоційного почуття. Такі цінності спонукають до милосердя і добродійності. Інтелектуальні цінності, орієнтовані на здатність людини мислити критично і самокритично, спроможність робити об'єктивні оцінки, мати погляди на різні життєві явища [2].

Н.І.Непомняща виявила, що ціннісність поєднується зі спрямованістю особистості, виділяючись як певна сторони дійсності, через усвідомлення себе, свого "Я". На думку вченої, цінність визначає спрямованість суб'єкта на реалізацію певних, відповідних даній цінності відношень, спрямованість на певну діяльність та її компоненти; уявлення про своє "Я"; виділеність

у свідомості певного предметно-діяльнісного смислу та його провідна роль у формуванні самосвідомості особистості. Н.І.Непомняца, дослідивши дітей 6–7 років, об'єднала цінності за конкретними групами. По-перше, цінності реального звичайного функціонування. Діти, які входять у цю групу значною мірою схильні до повторення (відтворення) звичних дій, в основному побутових. По-друге, цінності пізнавальної діяльності. Тут спостерігається спрямованість дітей на пізнання предметів та явищ оточуючої дійсності. В самосвідомості дитини цінності пізнавальної діяльності розкриваються в таких висловах, як «я розумний», «я багато знаю» тощо. По-третє, цінності навчальної діяльності. Діти з цієї групи проявляють інтерес до процесу навчання, атрибутів навчальної діяльності, виконання дій, які вимагає учитель. Дитина характеризує себе так: «Я хороший учень», «Я люблю навчатись». По-четверте, цінності ставлень оточуючих та цінності спілкування. У дітей цієї групи виражений інтерес до світу людських стосунків, почуттів, вчинків. Такі діти особливо уважні до тих чи інших проявів стосунків між оточуючими, вони знаходять у колі стосунків дорослих та однолітків зразки для власної поведінки [8].

Аналіз наведених вище уявлень про становлення моральної свідомості дозволяє припустити, що в процесі навчання школярі отримують поняття про моральні норми, правила, цінності, в пізнавальній діяльності ці поняття інтеріорізуються, стають власними надбаннями і стають регуляторами моральної поведінки дитини.

Іншим компонентом в структурі моралі є моральна поведінка. Моральна поведінка розглядається як сукупність вчинків людини, в яких індивід стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, самої себе, групи чи суспільства в цілому. Більшість психологів (Л.Божович, Л.Виготський, О.Леонтьєв, С.Рубінштейн та ін.) визначають вчинок як одиничний поведінковий акт, пов'язаний з виконанням або невиконанням людиною своїх моральних обов'язків. Із сукупності таких актів складається моральна діяльність або поведінка людини.

Загальнопсихологічний аспект вчинку досліджували Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Л.А.Висотіна, Л.Б.Волченко, О.О.Гусейнов, С.Д.Максименко, І.П.Мануха, О.І.Пенькова, Ж.Піаже, В.О.Татенко, В.А.Роменець, Л.І.Рувінський, С.Л.Рубінштейн, М.В.Савчин, Т.Е.Саксонова, Є.М.Сурков, В.В.Фадєєв, П.Р.Чамата, С.Г.Якобсон та ін.. Також предметом вивчення виступають моральні мотиви, настанови і стосунки, які проявляються у діях та поведінці особистості (М.Й.Боришевський, Є.В.Суботський, Т.Н.Овчиннікова та ін.), вольові якості особистості (К.М.Вентцель, В.К.Демиденко, І.С.Мар'єнко, М.В. Савчин та ін.), адекватність оцінки власних дій і вчинків (І.Д.Бех, Л.А.Висотіна, Б.Д.Прийман та ін.), оцінка моральних дій оточуючих людей, моральних ідеалів (О.І.Пенькова, В.О.Сухомлинський, С.Г.Якобсон та ін.), моральні знання і способи їх реалізації у соціальній поведінці (Г.Є.Залеський, Н.А.Побірченко та ін.), моральні почуття та емоції дітей (В.Г.Лавренко, Г.І.Морєва, Л.С.Сапожнікова та ін.), самооцінка вихованця (Г.А.Горська, С.Г.Якобсон та ін.).

В моральній поведінці більшість дослідників виділяють наступні структурні компоненти:

Змістовна сторона поведінки включає в себе знання, уявлення про моральні норми і правила, культуру поведінки та мовлення, етичні гуманістичні цінності, переконання. Моральні переконання не виникають самі собою; вони формуються протягом усього життя людини, зазнаючи змін як у плані змісту, так і рівня (від елементарного до високого) усвідомлюваності. Важливу роль в становленні переконань відіграє навчання, в якому, на думку В.О.Сухомлинського, відбувається не лише усвідомлення людиною істинності світоглядних та моральних понять, а й особиста її готовність діяти відповідно до цих правил і понять. Переконаність спостерігається тоді, коли

діяльність людини мотивується світоглядом, коли істинність того чи іншого поняття не тільки викликає в людині сумніви, а й формує її суб'єктивний стан, її особисте ставлення до істини.

Емоційно-мотиваційна сторона містить потреби, мотиви, емоції, почуття, передбачає осягнення їхньої сутності, прагнення до вияву в повсякденному житті, у взаєминах з іншими людьми, незалежно від їхньої референтної характеристики.

До складу *регулятивної сторони* входять оцінки, цінності, еталони, що дозволяє оцінювати рівень культури поведінки, спілкування, контролювати дотримання основних норм і правил, здійснювати корекцію хибних проявів і можливих порушень.

Діяльнісна сторона моральної поведінки - це уміння, навички, звички, дії, вчинки, поведінка. Саме цей компонент дозволяє скласти уявлення про наявність у дитини справжньої морально-духовної вихованості, умінь і бажань набувати відповідного досвіду та використовувати його в реальному житті.

Онтогенетично моральна діяльність має свої особливості. Так, в дошкільному віці моральна діяльність детермінована розвитком довільної регуляції поведінки на основі моральних норм та зорієнтована на схвалення дорослих (І.Д.Бех, О.С.Богданова, А.В.Запорожець, Ю.Б.Мандрик, О.В.Скрипченко та ін.). В підлітковому віці моральна діяльність стає більш самостійною та автономною, базується на власних моральних переконаннях і менше пов'язана зі схваленням дорослих.

Важливого значення для виховання і навчання моральності відіграє підлітковий вік. Адже в цей період особистість досягає того віку, коли вона не тільки здатна пізнати і зрозуміти моральні норми і правила, але і реалізовувати ці знання на практиці. В цей період зміни у розумінні моралі торкаються багатьох аспектів: здатності із різних позицій відображати власний образ «Я», переосмисленні нормативно-ціннісного самоставлення, моральної саморегуляції поведінки. Але при всіх позитивних змінах, мотиви моральної поведінки підлітка не є сталими, так як під впливом інших людей діти здатні змінювати свої переконання. Ці особливості необхідно враховувати в процесі виховання та спільної діяльності з дітьми підліткового віку [5].

Висновок. Осмислюючи та аналізуючи теорії та підходи з вивчення моралі, моральної свідомості, моральної поведінки, моральних цінностей, можна простежити взаємовплив та взаємозв'язок між вихованням, навчанням та становленням моральних цінностей особистості. З однієї сторони в процесі навчання і виховання педагоги та вихователі, батьки та вчителі створюють умови для становлення і розвитку загальнолюдських моральних цінностей (добра, справедливості, взаємоповаги тощо), з іншого боку при правильному вихованні навчання та прагнення до пізнання можуть і повинні стати провідною цінністю для особистості.

Література

1. *Бондаревская Е.В.* Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности / Е.В. Бондаревская // Опыт разработки концепции воспитания. - Ростов н/Д, 1993.
2. *Боришевський М.Й.* Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості / М. Й. Боришевський // Цінності освіти і виховання: наук.-мет.зб. / [За ред. О. В. Сухомлинської]. – К.: Вид-во АПН України, 1997. – С. 21-25.
3. *Бормотова И.М.* Моральное сознание личности: автореф.дис...к-та филос.наук: спец.09.00.05 / Болотова Ирина Михайловна. – М., 1984. – 162 с.

4. Бочкарева Г.Г. Психологическая характеристика мотивационной сферы подростков-правонарушителей / Г.Г.Бочкарева. – М., 1972.
5. Булах І.С. Специфіка становлення моральної самосвідомості підлітків як умови їх особистісного зростання / І.С.Булах, М.І.Заяць // Проблеми сучасної психології. – 2012. - №16. - С. 75-84.
6. Вебер М. Избранные произведения. / М.Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 809 с.
7. Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К.Клакхон – СПб., 1998.
8. Непомнящая Н.И. Становление личности ребенка 5-7 лет/ Н.И.Непомнящая .- М.: Педагогика, 1992. – 160 с.
9. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: автореф. дис. ... д-ра. психолог. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Роман Володимирович Павелків. – К., 2005. – 40 с.
10. Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1998. – 270 с.
11. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С.Л.Рубинштейн - М.: Педагогика, 1973. - 423 с.
12. Сухомлинський В.О. Т. 1. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности; Духовный мир школьника. Методика воспитания коллектива. / В.О.Сухомлинський – К.: Рад. Школа, 1975. – 651 с.
13. Фельдштейн Д.И. Психология развивающейся личности: избранные психологические труды / Д.И. Фельдштейн. – М.; Воронеж: Институт практической психологии: НПО«Модек», 1996. – 512 с.
14. Фромм Э. Душа человека / Э.Фромм – М., 1992. – 430 с.
15. Kohlberg L. Moral development: a review of the theory/L.Kohlberg - 1977.
16. Piaget J. The moral judgment of the child / J.Piaget – London, 1931 – 448 p.
17. Znanieckih F. The Method of Sociology/ F.Znanieckih - New York, 1934.

В статье рассматривается проблема влияния обучения и воспитания на становление моральных ценностей личности. Показана роль личностно-ориентированного обучения на процесс становления нравственности. Освещены подходы к выявлению структурных компонентов морали. Проанализированы основные теоретические концепции развития морального сознания, моральной деятельности. Прослежены изменения представлений о моральных нормах и ценностях в онтогенезе. Раскрыто роль учителя в становлении морального поведения и морального сознания учащихся.

The article examines the influence of education and upbringing on the formation of the moral values of the person. It is shown the role of personality-centered education on the process of the formation of morality. It is highlighted common structural components of morality. It is analyzed the main theoretical approaches that study the development of moral awareness, moral activity. It is disclosed the value of the teachers' influence on the development of moral behavior and moral awareness of pupils. It is traced the changes in the representation of the moral norms and values in the ontogenesis.

Статтю подано до друку 15.11.2013.